

ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ԼԻԱՆԱ

(ԱԻ)

ԱՐԱԲԱ-ԽԱՋԱՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԸ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ 7-ԴՂ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՄԻՆ

Արաբական զորքերի՝ խազարների հետ բախվելու առաջին հիշատակությունը վերաբերում է 643-645 թթ.: Արաբ զորահրամանատար Աբդ աբ-Ռահման իբն Ռաֆիան, գրավելով Աղվանքը, ընդհուպ մոտենում էր Դերբենդին¹: Ատ-Թաբարիի և Իբն ալ-Ասիրի վկայության համաձայն, նախքան նշված արշավանքը, Բուքայր իբն Աբդալլահ ալ-Լայսի գլխավորությամբ արաբական մեկ զորամաս արդեն հասել էր Դերբենդ (ալ-Բաբ): Սուրակա իբն Ամրուի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող արաբական զորքը դեպի Դերբենդ ուղևորվեց իբն Ռաֆիայի գլխավորությամբ²: Արաբական ռազմական լրացուցիչ ուժերի՝ հարավկովկասյան տարածաշրջան կատարած արշավանքի փաստից ելնելով կարելի է ասել, որ առաջին զորաբանակը անհաջողության էր մատնվել:

Օմար խալիֆի կողմից դեպի հյուսիս շարժվող արաբական զորքերի ընդհանուր հրամանատար Սուրակային տրված գլխավոր հանձնարարականը Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի համար ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Դերբենդի ամրություններին (ֆուրաջ ալ-բաբ) տիրանալն էր: Արաբական զորաջոկատների՝ Դերբենդին մոտենալուն պես տեղի սասանյան կայազորի հրամանատար ու նաև քաղաքացիական իշխանություն

¹ Стів Якуби, История, текст и перевод с арабского проф П. К. Жузе, Издание О-ва обследования и изучения Азербайджана, Баку 1927, с. 5. Հմմտ. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հտ. 16, Ե., 2005, էջ 476, 478:

² Стів Chronique de Abou Djafar Mohammed ben Djarir ben Yezid Tabari, Chapitre LXV, p. 273. Իբն ալ-Ասիր, Թարգմանություն բնագրի, առաջաբան և ծանոթագրություններ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Ե., 1981, էջ 48-49:

ունեցող Շահր-Վարազը (Շահրիար) ինքն է դիմում արաբներին՝ հովանավորության խնդրանքով: Պարսից աստիճանավորը խնդրում է միայն պահպանել իր իշխանությունը և չավելացնել հարկերը³: Ըստ Իբն ալ Ասիրի, Շահրիարը հնազանդվելով, դիմել է արաբ զորահրամանատարին, թե «Ես ընդհանուր ոչինչ չունեմ Կովկասի բնակիչների և հայերի [Հայաստանի] հետ»⁴:

Դեպի Դերբենդ արշավանքից կարճ ժամանակ անց այնտեղ մահանում է արաբական զորախմբի հրամանատար Սուրական և վերջինիս պարտականությունները փոխանցվում են Աբդ ալ Ռահմանին⁵: Դերբենդի հպատակեցումով արաբները կանգ չառան: Արաբական զորքը Դերբենդից ուղևորվեց դեպի հյուսիս՝ Բալանջար, որը 7-րդ դ. երկրորդ կեսին արդեն հանդիսանում էր խազարական պետության մի մասը: Շահր-Վարազն ամեն կերպ փորձեց տարհամոզել արաբներին՝ ետ կանգնելու արշավանքը շարունակելու գաղափարից՝ պնդելով, որ ռազմական ընդհարման հետևանքով ինքը կրնկնի խազարների հարվածների տակ: Դեպի Բալանջար արաբների արշավանքի վերաբերյալ ևս աղբյուրները տարբեր տեղեկություններ են հաղորդում: Մասնավորապես, Ատ-Թաֆարին հիշատակում է, որ արաբներին ոչ միայն հաջողվում է գրավել Բալանջարը, այլև շարունակել արշավանքը հյուսիսային, ապա արևելյան ուղղությամբ՝ հասնելով Վոլգայի ստորին հոսանքի ավազանին⁶:

Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ արաբները Բալանջարում պարտություն են կրում: Այնտեղ նույնիսկ զոհվում է Աբդ ալ-Ռահմանը, իսկ կենդանի մնացած զինվորներին Բալանջարից

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Իբն ալ-Ասիր, էջ 49

⁵ Իբն ալ-Ասիր, էջ 49-50:

⁶ *Stu Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, cum aliis ed. M. J. de Goeje, prima series, Ludguni Batavorum-E. J. Brill, 1893, p. 2667. Stu Chronique de Abou Djafar Mohammed ben Djarir ben Yezid Tabari. Traduite sur la version persane d'Abou-'Ali Mo'hammed Bel'ami, d'après les manuscrits de Paris, de Londres et de Canterbury, par M. Hermann Zotenberg, tome quatrième, Nogent-le-Rotrou, Imprimerie de A. Gouverneur, 1867-1874, M DCCC LXXIV, Chapitre LXV, p. 274.*

հազիվհազ կարողանում է հեռացնել վերջինիս եղբայր Սալմանը⁷, որը նույնպես մասնակցում էր արշավանքին: Հստակություն գոյություն չունի դեպի Դերբենդ կատարված արաբական առաջին արշավանքի թվագրման հարցում: Մ. Արտամոնովը ենթադրում է, որ արաբական արշավանք է տեղի ունեցել 644 թ., որի արդյունքում էլ հաստատվել է արաբների տիրապետությունը Դերբենդում⁸: Ա. Նովոսելցևը կարծում է, որ «640 թ. առաջին կեսին հաջողված պատերազմներից հետո արաբները հարկադրված էին ժամանակավորապես հեռանալ Արևելյան Անդրկովկասից և հետո կրկին հնազանդեցնել այն»⁹: Այդուամենայնիվ, պետք է ասել, որ խոսքը, հնարավոր է, միևնույն արշավանքի մասին է՝ թվագրված տարբեր տարիներով:

Արաբական տիրապետությունը Կովկասյան լեռներից այն կողմ պատմական այդ ժամանակահատվածում երկար չտևեց¹⁰, քանի որ արդեն 662 թ.-ով է թվագրվում խազարական հերթական արշավանքը դեպի Հարավային Կովկաս՝ մասնավորապես Աղվանք:

Խնդիրն այն էր, որ խալիֆայությունում ընթացող միջդինաստիական պայքարի հետևանքով նկատելիորեն թուլացել էր արաբական ներկայությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Ստեղծված վիճակից փորձեցին օգտվել ինչպես հայերը, այնպես էլ Աղվանից երկիրը: 656 թ. արաբական գերիշխանության դեմ ապստամբություն բարձրացրեց 654 թ. հայոց իշխանի պաշտոնն ստանձնած Համազասպ Մամիկոնյանը¹¹: Ապստամբությունը հաջողությամբ պսակվեց, քանի որ խալիֆայությունը տեղում անհրաժեշտ ուժեր չունեին այն ճնշելու համար:

Նշված ժամանակաշրջանում Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդ 2-րդը զբաղված էր Իտալիայում մղվող պատերազմներով: Ուստի, Բյուզանդիան ևս հարկադրված էր ժամանակավորապես հաշտվել

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ИБн Ал Асир, Полный свод истории, Тарих ал камиль, книга 5, -vostlit.info/texts/rus/Athir_2/text1.phtml?id= 7966.

⁸ Տե՛ս Артамонов М., История хазар, Л., 1962, с. 179.

⁹ Новосельцев А., Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М., 1990, с. 174.

¹⁰ Тер-Гевондян А., Армения и Арабский Халифат, Е., 1977, с. 50.

¹¹ Տե՛ս Պատմության Սերեռսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի, Ե., 1979, էջ 173:

տարածաշրջանում իր դիրքերի թուլացման փաստի հետ, ինչից, անշուշտ, փորձելու էին օգտվել նախ և առաջ խազարները:

Ժամանակագրական առումով խազարական արշավանքը դեպի Հարավային Կովկաս համընկնում է արաբների՝ Կովկասյան լեռներից հյուսիս բնակվող ալանների դեմ 662-663 թթ. տեղի ունեցած կռիվների հետ¹²: Հիշատակության արժանի է նաև այն հանգամանքը, որ բյուզանդական կողմի հետ հարաբերությունները կարգավորելով հանդերձ, Աղվանից իշխան Ջուանշիրը մեկնեց խալիֆայի մոտ՝ վերահաստատելու իր հավատարմությունը խալիֆայությանը: Փաստորեն, կարելի է պնդել, որ նշված շրջանում ալանների դեմ արաբների մղած պատերազմը և խազարների՝ Աղվանք կատարած արշավանքը մեկ ընդհանուր համաձայնության հատվածներն են կազմել. այսինքն, տվյալ դեպքում գործ ունենք արաբների դեմ ուղղված խազարա-ալանական համագործակցության փաստի հետ:

Վերոգրյալ արշավանքի ձախողումով խազարների նկրտումներն այս երկրամասի նկատմամբ չդադարեցին: «Մինչ արի Ջվանշիրը խաղաղորեն գահակալում, և մյուս տարին լրանում էր ձմեռային օրահավասարը, - գրում է Կադանկատվացին, - հոների թագավորը բազմահազար հեծյալներով եկավ Աղվանքի վրա»¹³: Այս տեղեկությունից հետո պատմիչն առանց որևէ բացատրության ներկայացնում է, թե ինչպես հոների թագավորը (իմա՝ խազարների) հանկարծ մտափոխվում է և հանդիպում խնդրում Ջուանշիրից: Այդ արշավանքը թվագրվում է 664 թ.-ով: Ջուանշիրի և խազարների առաջնորդի միջև տեղի ունեցած բանակցություններն ավարտվում են դաշինքով, որն ամրապնդվում է Աղվանից իշխանի անդրանիկ որդու և խազարական արքայադստեր ամուսնությամբ¹⁴: Այդ դաշինքը, որը ենթադրում էր խազարների՝ թեկուզև անվանական գերակայություն, երկուստեք ձեռնտու էր: Դրանով խազարներն առավել ամուր էին հաստատվում Հարավային Կովկասում, իսկ Աղվանից իշխանը

¹² S^teu Chronique de Abou Djafar Mohammed ben Djarir ben Yezid Tabari, Chapitre LIXV, p. 271, ИБН АЛ АСИР, Полный свод истории, Тарих ал камиль, книга 5, - vostlit.info/texts/rus/Athir_2/text1.phtml?id=7966.

¹³ Մովսես Կադանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Ե., 1969, Գլ. ԻԶ, էջ 148:

¹⁴ S^teu Մովսես Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., Գլ. ԻԶ, էջ 149:

փորձում էր ապահովագրել իր իշխանությունը արաբների և, հնարավոր է նաև, բյուզանդացիների ոտնձգություններից: Այդուհանդերձ, Ջուանշիրը հարկադրված է լինում այս համաձայնագրից հետո այցելել նաև Դամասկոս և այնտեղ նոր խալիֆ Մուավիային հավաստել իր հնազանդությունը: Ըստ ամենայնի, խազարների հետ համագործակցությունը վրդովել էր խալիֆային, սակայն վերջինս, առժամանակ չունենալով համապատասխան հնարավորություն, ստիպված էր բավականանալ Աղվանից իշխանի հնազանդության միայն պաշտոնական ձևակերպումներով: Հավանական է, որ Ջուանշիրի սպանության գործում արաբները ևս մասնակցած լինեն: Դա կարող էր առիթ տալ խազարներին՝ կրկին Աղվանք ներխուժելու համար: «Այդ նույն ժամանակ հոների գորավարն ու մեծ իշխան Ալփիլիթները վերցրեց իր բազմաթիվ զորքերը ևասպատակեցին Աղվանքը Կովկաս մեծ լեռան ստորոտներով, Կապադակի գավառի ավաններով, որպես թե Ջվանշիրի արյան դիմաց վրեժխնդիր են լինում»¹⁵: Աղվանքի պատմության հետազոտող Հենրիկ Սվազյանը Ջուանշիրի մահվան տարեթիվը նշում է 683 թ.¹⁶: Ալեքսան Հակոբյանը Ջուանշիրի մահվան թվական ճշգրիտ նշում է 680 թվականը (637-680 թթ.)¹⁷:

Չնայած Մ. Կադանկատվացին կոնկրետ թվականներ չի նշում, սակայն Վարազ-Տրդատ իշխանի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցությունը, մեր կարծիքով ունի հստակ թվագրություն՝ 684 թ.¹⁸: Դրանից առաջ նշվում է Սահակ կաթողիկոսի մոտ ուղարկված պատվիրակության մասին: Ակնհայտ է, որ Ջուանշիրը վերոհիշյալ իրադարձությունից շատ ավելի վաղ էր վախճանվել:

Կաթողիկոս Եղիազարին և Աղվանից նոր իշխան Վարազ-Տրդատին հաջողվում է հաշտություն կնքել խազարների հետ: Խազարները փորձում էին ետ պահել Աղվանից իշխանությանը արաբական

¹⁵ Նույն տեղում, Գլ. ԼԶ, էջ 180:

¹⁶ Стен Свазян Г., История страны Алуанк, Е., 2009, с. 282.

¹⁷ Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտություններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երևան, 2009, էջ 278; նույնի՝ Աղուանից իշխանների ժամանակագրությունը է դարի վերջին – Ը դարի սկզբին, «Հանդես ամսօրեայ», ՃԺԸ տարի, Վիեննա, 2004, էջ 267-292:

¹⁸ Մովսես Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., Գլ. ԼԹ, էջ 184:

հովանավորությունից: Աղվանից նոր իշխանն, այնուհանդերձ, չէր կարող գերծ մնալ արաբական գերիշխանությունից. «Սրանից հետո արաբների հզոր և արքայակերպ իշխանից (տվյալ դեպքում խոսքը Մուավիայի մասին է) գերագույն պատիվ է ընդունում՝ (Վարազ-Տրդատը) լինելու իշխան արևելքի վրա, կառավարելու Աղվանքի ամբողջ թագավորությունը, Ուտիքի գավառը...»¹⁹:

Փաստորեն ստեղծված պայմաններում Աղվանից իշխանությունն ստիպված էր ընդունել թե՛ արաբների, թե՛ խազարների գերիշխանությունը: Մուավիայի մահը (680 թ.) նոր իրադրություն ստեղծեց ողջ Մերձավոր Արևելքում: Օգտվելով խալիֆայությունում ծայր առած երկպառակություններից՝ նույն թվականին փաստացի ինքնուրույնություն ձեռք բերեցին Հայաստանն ու Աղվանքը, սակայն Մուավիայի մահից հետո ձևավորված իրավիճակը ենթադրում էր նաև խազարական գործոնի ակտիվացում: Ահա այդ ժամանակ և՛ հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի, և՛ Վարազ Տրդատի հիմնական մտահոգությունը խազարներից սպասվող վտանգն էր: 680-ական թթ. սկիզբը հարավկովկասյան գոտում նշանավորվեց խազարական արշավանքներով, որոնց փորձում էին միասնական ուժերով դիմագրավել Հայոց և Աղվանից իշխանները: Այդ առումով Աղվանից Մեծ Կողմանք գավառի Իսրայել եպիսկոպոսի այցը Վաղարշապատ հստակ քաղաքական նպատակներ է ունեցել, քանի որ դրան հաջորդել է նույն եպիսկոպոսի այցը Խազարիա 681-82 թթ.²⁰: Մ. Կաղանկատվացին հստակ մատնանշում է Վարազ Տրդատի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցության թվականը. «...գոռոզ Մահմադի՝ հարավի թագավորության վաթսուներկուերորդ տարում»²¹, որը, ըստ Հիջրի թվագրման, համապատասխանում է 681-682 թթ.:

Այնուհետև, ըստ պատմիչի, եպիսկոպոսը մեկնում է Չող-Դերբենդ, որտեղից էլ անցնում է խազարների մայրաքաղաք Վարաչան²²: Մ. Արտամոնովը Վարաչանը համարում Բալանջար գավառի կենտրոն և

¹⁹ Նույն տեղում, ԳԼ. ԼԷ, էջ 182:

²⁰ Стѣп Тер-Гевондян А., նշվ. աշխ., էջ 50:

²¹ Մովսես Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., ԳԼ. ԼԹ, էջ 184:

²² Стѣп Тер-Гевондян А., նշվ. աշխ., էջ 50:

տեղադրում է ժամանակակից Դադստանի Սուլակ գետի ներքին հոսանքի երկու ասիերին²³:

Ըստ Մ. Կադանկատվացու՝ պատվիրակությունը բավական ջերմ ընդունելության է արժանացել, ինչին հաջորդել է խաքանի կողմից քրիստոնեություն ընդունելու վերաբերյալ պատումը. «Որովհետև մեծագահ քարեմիտ իշխան Ալփ-իլուրվերը.....(ասում է) Արդ՝ իսկությամբ հավատում ենք, որ Տերը սրա միջոցով մեզ ուղարկեց իր շնորհների մխիթարությունը, որպեսզի մեզ ազատի խավարային գործերից»²⁴: Խաքանը նաև խնդրել է հայ իշխաններին իր մոտ թողնել Իսրայել եպիսկոպոսին, որպեսզի վերջինս թեմ հիմնի Խազարիայում:

Խազարների հետ խաղաղ գոյակցություն ապահովելու Հայկական կողմի նախաձեռնությունը դրական արդյունքի չի հանգեցնում: 685 թ. խազարական բանակը ներխուժում է Հայաստան: Տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթանակ են տանում խազարները: Զոհվածների թվում էր նաև Հայոց իշխանը, իսկ խազարները «ասպատակ սփռելով մեր Հայոց աշխարհը՝ բազում գավառներ և ավաններ գրավեցին, ապա վերցնելով ավարը և գերյալներին՝ գնացին իրենց երկիրը»²⁵:

Բացի ավարառուական նպատակից, այն նաև բյուզանդա-խազարական դաշնակցության մի հերթական, յուրօրինակ ցուցադրություն էր: Ակներևաբար, արշավանքը կատարվել է բյուզանդացիների դրդմամբ, ինչի մասին վկայում է այն, որ չանցած մեկ տարի՝ 686-687 թթ. բյուզանդական բանակը Լեոնտիոս զորավարի ղեկավարությամբ ավարառուական արշավանք կատարեց Հայաստան և բազմաթիվ գերիներով վերադարձավ Բյուզանդիա²⁶:

680-ական թթ. Հայաստանը ստիպված էր պայքարել երեք խոշոր պետությունների դեմ՝ փորձելով ետ մղել նրանց հարվածները: Իրենց հերթին, այդ երեք երկրները՝ Բյուզանդիան, Արաբական խալիֆայությունը և Խազարական խաքանությունը, ի վիճակի չէին անցնելու Հայաստանի սիստեմատիկ գրավման ծրագրերին:

²³ Стѣн Артамонов М., История хазар, с. 200.

²⁴ Մովսես Կադանկատվացի, նշվ. աշխ., Գլ. ԽԱ, էջ 193:

²⁵ Ղևոնդ, Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 1982, Գլ. Ե, էջ 27:

²⁶ Стѣн Տեր-Ղևոնդյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 52:

Իրադրությունը փոխվեց 680-ական թթ. վերջերին, երբ Հուստինիանոս 2-րդը 689 թ. ներխուժեց Հայաստան, գրավեց այն և Հայոց իշխան նշանակեց Ներսեհ Կամսարականին: Բյուզանդացիները գրավեցին նաև Վրաստանն ու Ադվանքը: Բյուզանդական այս նվաճումները ծայր տվեցին արաբա-բյուզանդական նոր հակամարտությանը: 692 թ. Հուստինիանոսի արշավանքը արաբների դեմ ձախողվեց՝ կայսրության համար ունենալով ծանր հետևանքներ: Հայոց նոր իշխան Սմբատ Բագրատունին ստիպված էր ճանաչել խալիֆայության գերիշխանությունը: Բյուզանդացիները ևս այդ ժամանակամիջոցում չէին կարող լուրջ գործողություններ ձեռնարկել Հայաստանում: Միայն 698 թ. նոր կայսր Տիբերիոս 3-րդի զորքերը ներխուժեցին Հայաստան:

Այն հանգամանքը, որ Հայաստանը և Ադվանքը շարունակում էին պահպանել իրենց փաստացի անկախությունը, երևում է հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունու՝ բյուզանդացիների դեմ համառ դիմադրությունից²⁷: Բյուզանդական բանակները ստիպված էին հեռանալ Հայաստանից: Այնուհետև սկսվեց արաբների կողմից Հայաստանի վերջնական նվաճման գործընթացը:

HOVHANNISYAN LIANA
(IOS)

THE FIRST ARABIC-KHAZAR COLLISIONS AND THE POLITICAL SITUATION IN ARMENIA AND AGHUANK IN THE SECOND HALF OF VII CENTURY

This article is about the first Arabic-Khazar collisions and the political situation in Armenia and Aghuank in the second half of the VII century. Evidences about the first Arabic-Khazar collisions date them at 643-645. Though information about Arabic raids is contradictory, we can assume that Arabs have captured Derbent and Balangar cities and had established their power over them. Arabic domination on the other side of the Caucasus

²⁷ Տե՛ս Ղևոնդ, նշվ. աշխ., Գլ. Զ, էջ 29:

Mountains had not lasted long in that historical period, as the next Khazar raids on Southern Caucasus, especially on Aghuank took place in 662.

The paper goes on discussing the relationships between Armenia and its neighbors' raids up until the demise of the Byzantine troops from Armenia as well as new Arabic attacks.